

Волині з центральними губерніями царської Росії та Царством Польським.

1. Коронейцький І. С. Децю про минуле, недавнє минуле та сучаснє української економіки / І. С. Коронейцький. – К., 1995.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – Ч. 1.
3. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 437.
4. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О.Гуржій. – К., 1968.
5. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні / Л.Г.Мельник. – К., 1998.
6. Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Є.Ф.Белінський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.
7. Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією в другій половині XIX ст. / К.В.Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4.
8. Москалюк М. Розвиток транспорту в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Історичний журнал. – 2007. – № 4.
9. Ваховський С.В. Залізниця Гришино-Рівне / С.В.Ваховський // Актуальні проблеми історії та літератури Волині та Київщини: зб.наук. праць / за ред. В.О.Євренова. – Житомир, 1999. – в 2-х ч. – Ч. 2.
10. Якименко М. Поїзди до Луцька пішли завдяки царю / М. Якименко. // Волинь. – 2000. – 19 серпня.
11. ЦДІАК. – Ф.442. Оп.1. Спр. 1195.
12. ЦДІАК. – Ф. 480. Оп. 1. Спр. 71а.
13. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание третье. - СПб., 1895. - Т. XII. - 1892. - № 8708.
14. Сборник обязательных постановлений Ровенской городской Думы. - Ровно, 1900.
15. Прищепя О. Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного / О. Прищепя. - Рівне, 1997.
16. Города России в 1910 году. - СПб., 1914.
17. Рижков В. Приватний і громадський транспорт в Житомирі в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Рижков, Л. Вознюк // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. - Житомир, 1996.
18. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 10.
19. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.
20. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2040.
21. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. Спр. 2789.
22. Казьмірчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст. / Г.Д.Казьмірчук, Т.М.Соловійова. – К., 1998.
23. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. В 5 т. / Почаев, 1888. - Т. 1: Житомирский, Новоград-Волынский, Оверский уезды.
24. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенины / П.А. Рычков - М., 1989.
25. Михайлюк О.Г. Історія Луцька / О.Г. Михайлюк, І.В.Кічий. – Львів, 1991.
26. Історія міст і сіл України. Житомирська область. – К., 1973.
27. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 654. – Спр. 200.
28. ЦДІАК. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 228.
29. Ляценко П.И. История народного хозяйства СССР. Капитализм / П.И. Ляценко. – М., 1956. – Т. 2.
30. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л.М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. ст. – М., 1971.
31. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 651. – Спр. 243.
33. ДАРО. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 64.
34. Коган Л.Г. Из истории градостроительства Новограда-Волынского / Л.Г.Коган // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Житомир, 1999. – Ч. 2.
35. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание второе. - СПб., 1874. - Т. XLV. - Отделение первое. - 1870. - № 48498.
36. ЦДІАК. – Ф. 692. – Оп. 11(1878). – Спр. 12.
37. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. - СПб., 1863. - Ч. 1. - VIII. Волынская губерния.

Р. В. Буравченко

РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1861-1914 рр.

Кріпосне право, остаточне скасування котрого на українських землях налічуватиме стоп'ятдесятирічний ювілей у 2011 р., а також ще один пережиток феодального ладу – поміщицьке землеволодіння, стримувало розвиток цукрової промисловості. Об'єктивні закони товарного виробництва дедалі більше вимагали впровадження капіталістичних відносин в країні та галузі. Зародки ринкової економіки та більш прогресивні форми господарювання вступили у суперечність з віджилими мануфактурно-кріпосницькими відносинами. Цукрові промислові підприємства, що використовували працю кріпаків, занепадали і витиснялися більш прогресивними капіталістичними, котрі використовували вільнонайману працю. Вирішити всі ці проблеми мало скасування кріпосного права і забезпечення цукрової галузі більш продуктивною вільнонайманою працею. Логічним виходом з кризи стало видання маніфесту про скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. [1, 273]. Разом ним були затверджені: „Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності”, чотири „Місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян” (ці положення стосувалися губерній Європейської Російської імперії, у тому числі і території сучасної України), „Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності” та інші документи. На Лівобережну Україну, де переважало подвірне землекористування, поширювалося „Малоросійське місцеве положення”, на Правобережжя – „Окреме місцеве положення” [2, 225]. Це суттєво вплинуло на розвиток цукрової галузі, яка в період з 1861 по 1914 рр. зайняла провідні позиції в народному господарстві Російської імперії в цілому і в Україні зокрема.

Метою статті є дослідження на основі архівних та опублікованих джерел історичних умов становлення та розвитку цукрової промисловості на українських землях у зазначений період. Для досягнення поставленої мети планується вирішити такі завдання: скласти хронологію розвитку цукрової галузі, впровадження інновацій та нових технологій

виробництва цукру, розробити періодизацію історії розвитку цукрової галузі.

Історіографію вивчення вітчизняної цукрової промисловості від середини ХІХ – до початку ХХ ст. можна поділити на кілька періодів дослідження: 1) виникнення та розвиток дослідження виробництва цукру та становлення цукрової галузі на території України з середини ХІХ – до початку ХХ ст. [3]; 2) дослідження історії розвитку цукрової галузі України з 1917 р. до кінця 50-х рр. ХХ ст. [4]; 3) дослідження історії розвитку цукрової промисловості України в 60-90-х рр. ХХ ст. [5]; 4) аналіз дослідження історії розвитку цукрової галузі України в роки незалежної України [6].

Використовуючи порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи при вивченні наявних джерел, здійснюючи комплексний аналіз предмета дослідження, можна прослідкувати позитивний вплив впровадження ринкових відносин господарювання в цукрову галузь у 1861 – 1914 рр., виявити послідовність її розвитку.

19 лютого 1861 р. – були затверджені „Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності”, чотири „Місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян” (що стосувалися губерній Європейської Російської імперії, у тому числі і території сучасної України), „Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності” та інші документи. На Лівобережну Україну, де переважало подвірне землекористування, поширювалося „Малоросійське місцеве положення”, на Правобережжя – „Окреме місцеве положення”. Всі ці зміни позитивно вплинули на розвиток цукрової галузі [1, 273-274; 2, 225].

1861-1862 рр. – чисельність заводів цукрової галузі – 404, з яких не діяло 105, тобто 26% [7, 108].

1861-1863 рр. – кількість заводів цукрової галузі в Російській імперії зменшилася з 517 (за іншими даними з 426 або 446 заводів) до 323 [8, 208; 9, 9; 10, 166].

14 березня 1863 р. – Державною Радою сухопутне мито на цукор-сирець було встановлено в розмірі 2 крб. 50 коп. з пуда, морське на рафінад – 4 крб. 50 коп. [8, 212].

5 липня 1863 р. – прийнято новий акцизний статут на цукор [8, 213, 237].

26 листопада 1863 р. – затверджено новий „Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [8, 212].

1 травня 1864 р. – введено в дію новий „Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [8, 212].

1865 р. – утворено акціонерне „Товариство Кальницького цукрового заводу” в Липовецькому повіті Київської губернії [11].

16 червня 1867 р. – Державна Рада постановила: 1) акциз брати – 50 коп. з пуда. Якщо прибуток з мита та акцизу не досягне в середньому 6500000 крб. в рік, то з 1 серпня 1870 р. – до 1 серпня 1872 р. збільшити акциз до 70 коп. з пуда; 2) мито на цукор сирець та рафінад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз в розмірі 27 коп. з пуда [8, 214].

1867 р. – сухопутне мито зменшено до 1 крб. 50 коп. з пуда [8, 201, 203, 212-213].

1867-1868 рр. – чисельність цукроварень в Російській імперії налічувала 330. На цукроварнях

України нараховувалося 665 парових гідравлічних пресів і лише кілька дифузорів, тобто перевага лишалася за пресовим способом отримання цукрового соку [12, 185; 2, 323; 7, 108].

60–70-ті рр. ХІХ ст. – витіснення „вогневих” цукрових заводів заводами з паровою системою виробництва в цукровій промисловості України, особливо у правобережних губерніях, відбувається швидкими темпами. Із 113 цукроварень, діючих на цей час у Правобережній Україні, – 90 були паровими [13, 37].

1871 р. – в Російській імперії працював 271 цукрозавод, які виробляв 10897637 пудів цукру. З них на Правобережжі (з Царством Польським) діяли 148 заводів, на Лівобережжі (з Воронізькою губернією) – 71, котрі виробляли 1613130 пудів цукру. Також було створено комісію, що розподілила всі заводи імперії на три райони: Малоросія (Лівобережжя) з Воронізькою губернією, південно-західні губернії (Правобережжя) з Царством Польським та інші губернії [8, 41].

1871-1872 рр. – у Російській імперії зафіксовано 306 цукрових заводів [7, 108].

10 червня 1872 р. – прийнято закон стосовно норм виробітку цукру з буряку [8, 213, 237].

3 квітня 1873 р. – при вивезенні цукру за кордон акциз починає повертатися повністю. Для виконання імперської постанови у 1871 р. при міністерстві фінансів створено особливу комісію для розгляду мита і акцизу [8, 214].

1873–1876 рр. – економічна криза, яка негативно вплинула на розвиток цукрової промисловості.

1878 р. – в Російській імперії діяли 245 заводів, у подальшому їхня кількість зменшувалася, досягнувши позначки 232–237 заводів [28, 296].

15 травня 1879 р. – прийнято закон стосовно підвищення норм виробітку цукру з буряку [8, 213, 237].

Кінець 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст. – закінчення промислового перевороту в цукровій галузі України, початок стабілізації та наступного піднесення галузі. Саме на цьому етапі у цукроварінні відбувається витіснення огневих заводів паровими підприємствами з дифузною системою видобування соку з буряків. Через необхідність більш інтенсивного впровадження технічного обладнання, наукових досягнень, промисловий переворот в цукровій промисловості України, особливо на Правобережжі, закінчився раніше, ніж в галузях важкої промисловості. На 126 цукроварнях Правобережної України було: парових машин – 939, соковидобувних снарядів – 1115, пресів – 171, дифузорів – 677 [13, 38].

1881 р. – уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу за вагою готового цукру [14, 73-74].

1881–1882 рр. – в Російській імперії діяли 195 цукрових заводів, з котрих в Україні діяли 165, або 84,6%. З них на 124 використовували дифузори, що становило 76% від загальної чисельності заводів. Кількість парових гідравлічних пресів зменшилася до 106, кількість же дифузорів збільшилася до 1509. Використовували 1679 парових машин загальною потужністю 19603 к.с. [15, 5; 12, 152, 191; 2, 323-324; 16].

1881–1886 рр. – економічна криза, яка зумовила появу цукрових синдикатів та урядове регулювання цін на цукор.

1885-1886 рр. – чисельність цукроварень Російської імперії налічувала 241 завод, які виробляли 29 мільйонів пудів цукру [13, 46].

1886 р. – уряд відхилив клопотання власників заводів щодо нормування цукрового виробництва [17, 22-23].

1886-1895 рр. – посівна площа під цукрові буряки на території України збільшилася до 239 тис. дес. [2, 310].

20 лютого 1887 р. – Міністерство фінансів постановило викупити залишки цукру на складах [18, 210].

28 квітня 1887 р. – організовано синдикат цукрозаводчиків на їхньому з'їзді в Києві – один з перших синдикатів у Російській імперії, бюро якого знаходилося в Києві, а філіал у Варшаві. Очолювали синдикат найбільш впливові власники цукрових заводів – Бобринські (мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенки (7) та інші. Синдикат об'єднав 186 цукрозаводів, або 78 % від загальної чисельності цукрозаводів в Російській імперії [1, 323; 7, 125].

1887 р. – кількість підприємств, які працювали в цукровій галузі в Російській імперії, становила 218 заводів, котрі виробляли 23,7 млн. пудів цукру [19, 35].

1888 р. – кількість цукроварень зменшилася з 251 до 229. Лише 218 з них могли дати продукцію протягом цього сезону.

5 листопада 1890 р. – у Києві створено синдикат рафінадних цукрозаводчиків [7, 127].

1890–1894 рр. – кількість перероблюваних цукрових буряків збільшилася до 293 млн. пуд. [2, 310].

1892–1893 рр. – синдикат цукрозаводчиків об'єднав 203 цукробурякові заводи, або 92 % всіх цукрових заводів [1, 323; 7, 125].

1893 р. – чисельність рафінадних цукрозаводчиків на території України складала 9, з 17 загальноімперських [7, 127].

1894 р. – синдикат цукрозаводчиків об'єднував 93,5 % усіх цукрових заводів Російської імперії [19, 59; 17, 23-25; 20, 6-11].

12 липня 1895 р. – Міністерство фінансів видало циркуляр за № 2465, котрий був заснований на імператорському указі від 20 червня 1895 р. [21, 11].

20 листопада 1895 р. – прийнято „Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться”. Цей закон стосувався нормування виробництва цукру, згідно з яким уряд встановлював граничні ціни на цукор і регулював його надходження на внутрішній ринок [19, 60; 22, 3-4; 23, 511-513, 623-624; 21, 11].

Середина 90-х рр. XIX ст. – в Російській імперії нараховувалося 185 цукрових заводів, які виробляли 27,3 млн. пудів цукру. З цих заводів на українських землях діяло 153 заводи, які виробляли 23,9 млн. пудів цукру, тобто 87,6 % від загальноросійського виробництва. В порівнянні з 50-ми рр. XIX ст., обсяги виробництва цукру зросли вп'ятеро [1, 324].

1895–1898 рр. – кількість перероблюваних цукрових буряків досягла 350 млн. пуд. [2, 310].

1897 р. – створено Всеросійське товариство цукрозаводчиків [24, 124].

1900-1903 р. – у Російській імперії в цілому та в українських губерніях зокрема розпочалася

промислова криза, що супроводжувалася спадом виробництва в різних галузях промисловості до 1909 р., але на цукрову галузь вона вплинула опосередковано [1, 17-18].

1900-1914 рр. – прибуток казни від акцизу зріс з 63 млн. крб. до 139 млн. і склав 21 % всієї суми непрямих податків [25, 155].

12 травня 1903 р. – прийнято закон „Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості”. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов'язкового недоторканного запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки [17, 35; 23, 511-513].

1903 р. – удосконалення закону про цукрове нормування [63, 11]. Прийнято міжнародну Брюссельську конвенцію по цукру, до якої Росія не приєдналася [25, 152].

15 квітня 1910 р. – прийнято закон згідно з яким Рада Міністрів, за поданням Міністерства фінансів, тимчасово знижувала мито на іноземний цукор. Діяльність закону обмежувалася 1 вересня 1912 р. [19, 61].

1910-1914 рр. – на території України діяли 197 заводів з виробництва цукру; згодом чисельність зростає: в 1911 р. – до 202, в 1912 р. – до 206, в 1913 р. – до 209, в 1914 р. – до 210 [7, 493].

1913 р. – в Російській імперії діяли 288 заводів, що виробляли 117,2 пуд. цукру [19, 36-37].

1913-1914 рр. – з 294 загальноімперських цукробурякових заводів на українські губернії припадало 198, у тому числі на Правобережжі – 143, Лівобережжі – 53 і Півдні – 2 [26, 29].

1914 р. – 50 % українських цукрозаводів ввели безперервну сатурацію [25, 63].

Таким чином, використовуючи порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи за аналізу вищенаведених даних, можна зробити наступні висновки:

Цукрова промисловість України в середині XIX ст. охоплювала більшість територій українських земель, що входили до складу Російської імперії, і бурхливо розвивалася. Високі темпи розвитку були в однаковій мірі властиві як Лівобережжю, так і Правобережжю.

Криза феодально-кріпосної системи значно знижувала темпи розвитку галузі, особливо Лівобережної України. Кількість цукрових заводів на Лівобережжі стрімко падала, при чому існуючі заводи в більшості не працювали і тільки на початку 1890-х рр. XIX ст. почалася стабілізація. В той же час кількість заводів Правобережжя зменшилася несуттєво, а з 90-х рр. XIX ст. починає стрімко зростати.

Введення ринкових механізмів, економічні кризи 1873 – 1876 рр. та 1885 – 1886 рр. змусили переглянути законодавчу базу в галузі цукрової промисловості. До 1895 р. стосовно цукрової галузі уряд проводив відкриту протекціоністську політику. Незважаючи на зменшення мита на іноземний цукор та введення акцизу, уряд всіляко підтримував вітчизняного виробника цукру, хоча підтримка виражалася не прямим втручанням в розвиток галузі, а опосередковано. У середині 90-х рр. XIX ст. вирішено перейти від відверто протекціоністської до протекціоністсько-нормативної економіки.

1. *История Украинской ССР.* – К., 1983. – Т. 4.
2. *История народного хозяйства Украинской РСР.* – К., 1983. – Т. 1.
3. Волохов Л.Ф. *Сахарная промышленность России в цифрах.* – К., 1913.; Енни Г.Г. *Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг.* – К., 1896.; Завадский Й.Б. *Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее.* – К., 1878.; Ланге П.В. *Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии.* – К., 1897.; Левин И.И. *Свеклосахарная промышленность в России.* – СПб, 1910.; Пакульский Н.А. *Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии.* – К., 1901.; Цехановский М.Ю. *Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904).* – К., 1904.
4. Воблій К.Г. *Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості.* – К., 1928, – Т. 1. – Вип. 1; Гуржій І.О., Леценко М.Н. *Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму.* – К., 1958.; Иванов С.З., Лепешкин П.П. *Очерки по истории техники отечественного сахарного производства.* – М., 1955.; Калюшко Н.І. *Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1952.; Ландо В.М. *Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе / К 125-летию существования свеклосахарной промышленности.* – К., 1928.; Леценко М.Н. *Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр.* – К., 1955.; Погребинский А.П. *Государственно-монополитический капитализм в России: Очерк истории.* – М., 1959.
5. Дерев'янкін Т.І. *Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії.* – К., 1975.; *История народного хозяйства Украинской РСР.* – К., 1983. – Т. 1.; Киянина Н.С. *Политика русского самодержавия в области промышленности (20-50-е годы XIX ст.).* – М., 1968.; Мельник Л.Г. *Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.* – К., 1972.; Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні.* – К., 1962.
6. Азрилевич М.Я., Азрилевич М.Р. *Оборудование сахарных заводов сквозь призму истории // Сахарная промышленность.* – М., 1997. – № 6.; Гордуновський О.М. *Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук.* – Д., 2000.; Кругловенко В.И. *От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность.* – М., 1997. – № 4.; Матвеев А. *Започаткування цукрової промисловості в Україні // Київська старовина.* – К. – 1992.; Мацеба А.Г., Олянич В.В. *Боротьба за цукор.* – Х., 2005.; Олянич В.В. *Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук.* – Харків, 2000.; Орлик В.М. *Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2003. – Вип. VI.; Темірова Н.Р. *Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція.* – Донецьк, 2003.
7. Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні.* – К., 1962.
8. Завадский Й.Б. *Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее.* – К., 1878.
9. Кругловенко В.И. *От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность.* – М., 1997. – № 4.
10. Ландо В.М. *Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе (К 125-летию существования свеклосахарной промышленности).* – К., 1928.
11. Енни Г.Г. *Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг.* – К., 1896.
12. Дерев'янкін Т.І. *Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії.* – К., 1975.
13. Калюшко Н.І. *Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1952.
14. Киянина Н.С. *Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.).* – М., 1968.
15. Гуржій І.О., Леценко М.Н. *Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму.* – К., 1958.
16. *Тростянецкое имение „Л.Е. Кениг и наследники“.* – Харьков, 1913.
17. Левин И.И. *Свеклосахарная промышленность в России.* – СПб, 1910.
18. Темірова Н.Р. *Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція.* – Донецьк: ДонНУ, 2003.
19. Волохов Л.Ф. *Сахарная промышленность России в цифрах.* – К., 1913.
20. *Сумський обласний державний архів (далі СОДА).* – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50.
21. Цехановский М.Ю. *Дополнение к сборнику узаконение по акцизу с сахара и мерам урегулирования сахарной промышленности.* – СПб, 1907.
22. Ланге П.В. *Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии.* – К., 1897.
23. *Полное собрание законов Российской империи.* – СПб, 1908. – Отдел II. – Т. 15.
24. Погребинский А.П. *Государственно-монополитический капитализм в России: Очерк истории.* – М., 1959.
25. Олянич В.В. *Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук.* – Харків, 2000.
26. Леценко М.Н. *Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр.* – К., Вид-во Акад. Наук УРСР., 1955.

О.М. Гордуновський

КУПЕЦТВО ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ ТОРГІВЛІ ХЛІБОМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

Найкращими професіоналами у сфері торгівлі ХІХ ст. були купці. Власне купівля-продаж являли собою основний засіб для їхнього існування, задоволення насущних і навіть духовних потреб (у плані придбання книжок і преси, картин і художніх виробів із золота та срібла тощо). Разом з тим, не будучи безпосереднім виробником матеріальних благ, купець став не лише кваліфікованим посередником за збуту промислових виробів і сільськогосподарської продукції, а й впливовою, фінансово забезпеченою й порівняно незалежною особою. Нібито „звільнивши” поміщика, селянина, козака чи